RICERCA, INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATION
ISSN: 2583-083X
Peer Reviewed Journal, www.rijmri.com

"ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका : पालघर जिल्ह्यातील जव्हार तालुक्याचा अभ्यास"

डॉ.अनंत रावसाहेब आवळे
ग्रामीण विकास विभाग प्रमुख, गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे
कला वाणिज्य व विज्ञान. महाविद्यालय
जव्हार. जिल्हा पालघर

➢ **गोषवारा** Abstract **:**

भारताची खरी प्रगती आणि सर्वांगीण विकास हा ग्रामीण भागाच्या विकासावर अवलंबून आहे. कारण भारतातील मोठी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. त्यामुळे गावांचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, कृषी, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांचा विकास झाला तरच देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य होतो. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी पंचायत राज संस्था या ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतींच्या विकास नियोजन, आर्थिक व्यवस्थापन आणि लोकसहभाग वाढविण्याचे अधिकार प्राप्त झाले आहेतअंमलबजावणी आणि लोकसहभाग वाढविण्याचे अधिकार प्राप्त झाले. पालघर जिल्ह्यातील जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचा, ग्रामसभेतील लोकसहभागाचा, आदिवासी भागातील विकास प्रक्रियेसमोरील अडचणींचा तसेच पंचायत राज संस्थांच्या कार्यक्षमतेचा अभ्यास करण्यात येईल. या संशोधनातून ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांचे योगदान, विकास योजनांच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक सक्षम करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल. प्रस्तुत अभ्यास ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त निष्कर्ष आणि धोरणात्मक सूचना मांडण्यास सहाय्यभूत ठरेल.

➢ प्रस्तावना (Introduction) :

ग्रामीण विकास प्रक्रियेमध्ये व्यवस्था महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारताच्या राज्यघटनेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे. पंचायतराज संस्थांद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांना विकास प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. ग्रामीण भागातील स्थानिक गरजांनुसार विकासाचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्याची क्षमता वाढत आहे.

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासीबहुल तालुका आहे. जव्हार तालुका हा डोंगर प्रदेशांमध्ये वसलेला असून. जव्हार तालुक्याला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे.परंतु दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, आर्थिक मर्यादा, अपुरी पायाभूत सुविधा, तांत्रिक मनुष्यबळाचा अभाव आणि काही प्रमाणात लोकसहभागातील मर्यादा यांमुळे अपेक्षित विकास साध्य करण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांची कार्यक्षमता, विकासातील योगदान, लोकसहभाग आणि अंमलबजावणीतील अडचणी यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

सदर संशोधनामध्ये जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करून त्यांची परिणामकारकता तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तसेच ग्रामीण विकास अधिक प्रभावी होण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना आणि धोरणात्मक शिफारसीही मांडण्यात आल्या आहेत.

➢ अभ्यासाची उद्दिष्टे (objectives) :

- जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांच्या ग्रामीण विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

- ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करणे.
- ग्रामसभेतील लोकसहभागाचा अभ्यास करणे.
- पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाय सुचवणे.

➢ **संशोधन पद्धती (Research Methodology):**

- संशोधन प्रकार : वर्णनात्मक
- अभ्यास क्षेत्र : जव्हार तालुका, पालघर जिल्हा
- माहितीचे स्रोत : प्राथमिक व दुय्यम
- साधने : प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण

➢ **संशोधनातील मुख्य शब्द** (Key Words):

- पंचायत राज, ग्रामीण विकास, ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, जव्हार तालुका, आदिवासी विकास.

➢ **संशोधनाचे महत्त्व** (Importance of the Study):

- पंचायत राज संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाची सद्यस्थिती समजण्यास मदत होईल.
- जव्हार तालुक्यातील ग्रामपंचायतींच्या कार्यक्षमतेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करता येईल.
- ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीतील यश व अडचणी स्पष्ट होतील.
- ग्रामसभेतील लोकसहभागाचा विकास प्रक्रियेवरील परिणाम समजून घेता येईल.
- आदिवासी भागातील विकासासमोरील समस्या आणि आव्हाने ओळखण्यास मदत होईल.
- पंचायत राज संस्थांच्या सक्षमीकरणासाठी उपयुक्त उपाययोजना सुचविण्यास संशोधन सहाय्यभूत ठरेल.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था, संशोधक, विद्यार्थी आणि धोरणनिर्माते यांच्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त संदर्भ ठरेल.
- ग्रामीण विकास अधिक प्रभावी आणि शाश्वत करण्यासाठी या संशोधनातील निष्कर्ष मार्गदर्शक ठरतील

➢ संशोधनाची गृहितके (Hypothesis):

- जव्हार तालुक्यातील ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.
- ग्रामसभेतील लोकसहभागामुळे विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत प्रभावीपणा वाढतो.
- आदिवासी भागातील भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक अडचणी पंचायत राज संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात.
- पंचायत राज संस्थांचे सक्षमीकरण केल्यास ग्रामीण विकास अधिक परिणामकारक होऊ शकतो.

१.माहितीचे विषदीकरण (Data Analysis):

सदर संशोधनामध्ये पालघर जिल्ह्यातील जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका अभ्यासण्यासाठी संकलित केलेल्या माहितीचे विशदीकरण या प्रकरणात करण्यात आले आहे. प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या संशोधन साधनांच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या विश्लेषणाच्या आधारे पंचायत राज संस्थांची कार्यक्षमता, ग्रामसभेतील लोकसहभाग, ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी, आदिवासी भागातील विकासाची स्थिती तसेच विकास प्रक्रियेसमोरील अडचणी यांचे वस्तुनिष्ठ परीक्षण करण्यात आले आहे. या प्रकरणातून प्राप्त झालेले निष्कर्ष संशोधनाची उद्दिष्टे आणि गृहीतके तपासण्यासाठी तसेच ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांचे योगदान स्पष्ट करण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

१.१ पंचायत राज व्यवस्थेची संकल्पना व थोडक्यात इतिहास:

पंचायत राज व्यवस्थेची संकल्पना-

पंचायत राज व्यवस्था ही ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेची लोकशाही पद्धत असून, ग्रामीण विकासामध्ये लोकसहभाग, सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक गरजांनुसार विकास साधणे हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या त्रिस्तरीय रचनेद्वारे विविध विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते. त्यामुळे पंचायत राज व्यवस्था ही ग्रामीण विकासाची महत्त्वपूर्ण यंत्रणा मानली जाते.

पंचायत राज व्यवस्थेचा थोडक्यात इतिहास

भारतात पंचायत व्यवस्थेची परंपरा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण विकासाला गती देण्यासाठी बलवंतराय मेहता समितीने (१९५७) त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेची शिफारस केली. त्यानुसार २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राजस्थानमध्ये पंचायत राज व्यवस्थेची सुरुवात झाली. पुढे ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे (१९९२) पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि २४ एप्रिल १९९३ पासून ही व्यवस्था देशभर लागू झाली. या व्यवस्थेमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक सक्षम होऊन ग्रामीण विकास प्रक्रियेत लोकसहभागाला चालना मिळाली.

१.२ जव्हार तालुक्याची सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी:

पालघर जिल्ह्यातील जव्हार तालुका हा प्रामुख्याने आदिवासीबहुल आणि डोंगराळ प्रदेश आहे. जव्हार तालुक्याला महाराष्ट्रातील मिनी महाबळेश्वर संबोधले जाते

जव्हार तालुक्याला जव्हार तालुका हा पालघर जिल्ह्यातील एक संस्थान म्हणून ओळखले जायचे. येथे वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकूर, मल्हार कोळी इत्यादी आदिवासी जमातींचे प्राबल्य असून त्यांची उपजीविका प्रामुख्याने शेती, शेतमजुरी, वनसंपत्ती आणि इतर पारंपरिक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. तालुक्यात भात, नागली, वरई यांसारख्या पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सिंचनाच्या मर्यादित सुविधा, हंगामी रोजगार, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक मर्यादा यांमुळे ग्रामीण विकासास विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. शासनाच्या विविध ग्रामीण विकास योजना आणि पंचायत राज संस्थांच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधा, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक विकासाला चालना देण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. त्यामुळे पंचायत राज संस्थांची भूमिका जव्हार तालुक्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

१.३ पंचायत राज संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका:

ग्रामीण विकास ही बहुआयामी प्रक्रिया असून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्य, कृषी आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा त्यामध्ये समावेश होतो. ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी पंचायत राज संस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. स्थानिक गरजा ओळखून विकासाचे नियोजन करणे, शासनाच्या विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आणि ग्रामस्थांचा विकास प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे ही पंचायत राज संस्थांची प्रमुख जबाबदारी आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये जव्हार तालुक्यातील पंचायत राज संस्थांनी ग्रामीण विकासाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. त्यामध्ये पुढील प्रमुख बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे.

१.३.१ विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका.-

पंचायत राज संस्था ग्रामीण भागातील रस्ते, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, वीज, गटारे, सार्वजनिक इमारती आणि इतर मूलभूत सुविधांच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक गरजांनुसार विकासकामांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख करून ग्रामीण नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य या संस्था करतात.

१.३.२ शेती आणि सिंचन विकासाच्या योजनांमध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका-

पंचायत राज संस्था शेती आणि सिंचन विकासासाठी विविध शासकीय योजनांची अंमलबजावणी करतात. जलसंधारण, शेततळी, विहिरी, लघुसिंचन प्रकल्प, ठिबक व तुषार सिंचनाचा प्रसार तसेच कृषीविषयक मार्गदर्शन यांद्वारे शेती उत्पादन वाढविण्यास आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सुधारण्यास महत्त्वाचे योगदान देतात.

१.३.३ शिक्षण व आरोग्य सेवांच्या विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका-

पंचायत राज संस्था ग्रामीण भागातील शिक्षण आणि आरोग्य सेवांच्या विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शाळांच्या मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, प्राथमिक आरोग्य सेवा बळकट करणे, लसीकरण, स्वच्छता, पोषण आणि जनजागृती कार्यक्रम राबविणे यांद्वारे ग्रामीण नागरिकांचे शैक्षणिक व आरोग्यविषयक जीवनमान उंचावण्यास मदत करता

१.३.४ पिण्याचे पाणी, स्वच्छता व पर्यावरण संवर्धनामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका.-

पंचायत राज संस्था ग्रामीण भागात सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, स्वच्छता सुविधा, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि घनकचरा व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तसेच वृक्षारोपण, जलसंधारण, पर्यावरण संरक्षण आणि स्वच्छ गाव अभियानासारख्या उपक्रमांद्वारे पर्यावरण संवर्धनाला चालना देतात. या कार्यांमुळे ग्रामीण नागरिकांचे आरोग्य, स्वच्छता आणि पर्यावरणाचा दर्जा सुधारण्यास मदत होते.

१.३.५ महिला सक्षमीकरण व स्वयंसहायता गटांच्या प्रोत्साहनातील भूमिका.-

पंचायत राज संस्था महिला स्वयंसहायता गटांच्या स्थापनेला व बळकटीकरणाला प्रोत्साहन देतात. विविध शासकीय योजनांची माहिती, प्रशिक्षण, आर्थिक सहाय्य आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण घडवून आणण्याचे कार्य करतात. यामुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढून ग्रामीण विकासाला चालना मिळते

१.३.६ रोजगारनिर्मिती व शासकीय विकास योजनांच्या अंमलबजावणीतील योगदान.-

पंचायत राज संस्था विविध शासकीय ग्रामीण विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करून स्थानिक स्तरावर रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात. रोजगार हमी योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि इतर विकास योजनांचा लाभ पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवून ग्रामीण भागाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालना देतात

१.३.७ ग्रामसभेतील लोकसहभाग व लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा अभ्यास.-

जव्हार तालुका हा आदिवासीबहुल प्रदेश असल्याने ग्रामसभा ही स्थानिक विकासाची महत्त्वाची यंत्रणा आहे. पंचायत राज संस्था ग्रामसभेच्या माध्यमातून नागरिकांना विकास नियोजन, निर्णयप्रक्रिया आणि विविध शासकीय योजनांच्या

अंमलबजावणीत सहभागी करून घेतात. यामुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणाला बळ मिळते, स्थानिक गरजांनुसार विकासकामे राबविली जातात आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेत पारदर्शकता, उत्तरदायित्व तसेच लोकसहभाग वाढण्यास मदत होते.

१.३.८ आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची

भूमिका.-

पालघर जिल्ह्यातील जव्हार तालुका हा प्रामुख्याने आदिवासीबहुल प्रदेश असून वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकूर आणि मल्हार कोळी या जमातींचे येथे प्राबल्य आहे. भौगोलिकदृष्ट्या डोंगराळ प्रदेश, मर्यादित पायाभूत सुविधा, हंगामी रोजगार, अल्पभूधारक शेती आणि आर्थिक मर्यादा यांमुळे या भागाच्या विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.पंचायत राज संस्था ग्रामसभेच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाच्या गरजा ओळखून स्थानिक पातळीवर विकासाचे नियोजन करतात. शासनाच्या विविध योजना पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचविणे, विकासकामांना प्राधान्य देणे आणि लोकसहभाग वाढविणे ही त्यांची प्रमुख जबाबदारी आहे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात शाळांच्या मूलभूत सुविधा, विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी जनजागृती आणि शालेय गळती कमी करण्यासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात.आरोग्य क्षेत्रामध्ये प्राथमिक आरोग्य सेवा, लसीकरण, माता व बाल आरोग्य, पोषण अभियान, स्वच्छता आणि आरोग्य जनजागृती कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत पंचायत राज संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामुळे ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील नागरिकांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारण्यास मदत होते.आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा), कृषी विकास, जलसंधारण, शेततळी, लघुसिंचन, पशुपालन, महिला स्वयंसहायता गट आणि विविध स्वयंरोजगार योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करून पंचायत राज संस्था रोजगारनिर्मिती आणि उत्पन्नवाढीस चालना देतात. तसेच ग्रामीण रस्ते, पिण्याचे पाणी, वीज, स्वच्छता आणि इतर मूलभूत सुविधांच्या विकासामुळे आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा घडून येते.

१.३.९ पंचायत राज संस्थांच्या कार्यक्षमतेस प्रभावित करणाऱ्या अडचणी व आव्हानांचा अभ्यास.-

पंचायत राज संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर निधीची कमतरता, प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव, अपुरा लोकसहभाग, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, प्रशासकीय अडचणी आणि विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत होणारा विलंब यांसारख्या घटकांचा परिणाम होतो. विशेषतः जव्हार तालुक्यासारख्या आदिवासी भागात या अडचणींमुळे विकासकामांच्या गतीवर परिणाम होतो. त्यामुळे पंचायत राज संस्थांचे सक्षमीकरण, लोकसहभाग वाढविणे आणि प्रभावी नियोजन करणे आवश्यक ठरते.

१.३.१० निष्कर्ष -

प्रस्तुत संशोधनातून असे दिसून येते की, जव्हार तालुक्यातील ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामपंचायतींच्या माध्यमातून विविध विकास योजनांची अंमलबजावणी, ग्रामसभेद्वारे लोकसहभाग वाढविणे तसेच शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, रोजगार आणि आदिवासी विकासासाठी उल्लेखनीय प्रयत्न करण्यात येत आहेत. तथापि, निधीची कमतरता, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, अपुरा लोकसहभाग आणि प्रशासकीय अडचणी यांमुळे अपेक्षित परिणाम साधण्यात काही मर्यादा दिसून येतात. त्यामुळे पंचायत राज संस्थांचे सक्षमीकरण, लोकसहभाग वाढविणे आणि विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास जव्हार तालुक्याचा ग्रामीण विकास अधिक परिणामकारक व शाश्वत होऊ शकतो.

१.३.११ संदर्भसूची-

१.यादव, सुभाष (2018). पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास. पुणे : विद्या प्रकाशन.

२.पाटील, बी. आर. (2019). ग्रामीण विकास : संकल्पना आणि व्यवहार. पुणे : निराली प्रकाशन.

३.भोसले, एस. एस. (2017). पंचायत राज व्यवस्था. पुणे : फडके प्रकाशन.

४.महाराष्ट्र शासन. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, 1958. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.

५.महाराष्ट्र शासन. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.

६.पालघर जिल्हा परिषद. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक आढावा (नवीनतम आवृत्ती). पालघर.

७.पालघर जिल्हाधिकारी कार्यालय. पालघर जिल्हा सांख्यिकी माहिती पुस्तिका. पालघर.

८.जव्हार पंचायत समिती. वार्षिक अहवाल व विकास आराखडा. जव्हार, पालघर.